

Узагальнення та систематизація знань, умінь і навичок учнів з української мови

У статті знаходить свій вияв теоретичне осмислення психологічних, лінгводидактичних основ методики роботи над збагаченням мовлення і формування навичок узагальнювати і систематизувати знання учнів з української мови.

Ключові слова: мисленнєві операції, мовленнєвий розвиток, інноваційні технології, комп'ютерні технології.

Розвиток системи освіти в Україні передбачає відтворення інтелектуального потенціалу народу, підвищення соціальної ролі особистості. З огляду на це перед школою постало завдання забезпечити якість освіти учнів, зокрема, навчити самостійно здобувати знання і творчо їх застосовувати у розв'язання практичних завдань. На разі у деяких випадках якість знань ще залишається на недостатньому рівні. Нерідко школярі лише запам'ятовують окремі блоки інформації без установаження між ними відповідних міжривневих мовних взаємозв'язків. У ході нагромадження навчального матеріалу окремі його частини забуваються, що призводить не лише до зменшення загального обсягу сприйнятої і засвоєної інформації, а й до недостатнього розуміння нового матеріалу, усвідомлення якого тісно пов'язане з попереднім. Тому, як слушно зазначається у Національній доктрині розвитку освіти, актуальною є проблема інтенсивного навчання учнів, розвитку в них пізнавальної активності, вміння мислити і самостійно оволодівати новими знаннями.

Метою дослідження є висвітлення широкого спектру форм, методів та прийомів узагальнення та систематизації знань учнів з української мови з урахуванням тенденцій сучасної мовної освіти.

У процесі засвоєння нових відомостей з мови важливо дбати не тільки про якість розумових операцій, а й про тривалість збереження в пам'яті результатів праці, адже без міцних знань не може йтися про розвиток дитини: мислення й пам'ять тісно пов'язані між собою. Серед засобів, які забезпечують міцність знань, умінь і навичок, повторенню належить виняткова роль, оскільки воно виконує незамінні функції у навчальному процесі: запобігає забуванню вивченого, допомагає актуалізувати здобуті раніше знання для успішного та якісного усвідомлення нового навчального матеріалу, дає змогу сформувати й удосконалити практичні вміння і навички, уточнити і поглибити засвоєне, узагальнити і систематизувати мовний матеріал, виявити та ліквідувати прогалини у знаннях та вміннях учнів [4].

Узагальнення та систематизація знань, умінь і навичок є важливим чинником для кожного уроку, проте особливого значення цей процес набуває на уроках узагальнювального повторення, коли увага учнів зосереджується на найважливіших питаннях теми (розділу), взаємозв'язках між ними. Під узагальнювальним повторенням розуміють лише репродукцію засвоєного, а

процес устанавлення зв'язків між окремими поняттями, вивченими в різний час, та засвоєння їх у певній системі.

Основним завданням учителя-словесника є вироблення у школярів вміння виділяти у навчальному матеріалі найзагальніші, найістотніші поняття, закони та закономірності, встановлювати крім змістовно-логічних зв'язків між компонентами теоретичних знань, причинно-наслідкові, функціональні зв'язки, визначаючи структуру окремих понять чи явищ і їх системи, спонукають учнів до системного засвоєння широких категорій понять та найзагальніших закономірностей.

Із зазначеного випливає, що необхідні пошуки оптимальних шляхів формування високорозвиненої мовної особистості, урахування відповідних теоретичних психолого-педагогічних та лінгводидактичних наукових засад, що сприяли б навчанню узагальнення та систематизації знань учнів загальноосвітніх шкіл, які після закінчення навчання вміли б виділяти найзагальніші, найістотніші поняття, закони та закономірності, встановлювати змістовно-логічні, причинно-наслідкові та функціональні зв'язки, співвідносити теоретичні узагальнення з різноманітністю конкретної дійсності, систематизувати основні провідні положення, ідеї, теорії [5].

Проблема удосконалення вмінь узагальнювати і систематизувати знання школярів з мови в методиці не нова, проте ця проблема ще не знайшла своєї комплексної теоретико-практичної реалізації. Психологічних аспектів цієї проблеми торкаються у своїх дослідженнях учені Д.Н. Богоявленський, Н.О. Менчинська, П.Я. Гальперін, Л.М. Прокопійко та ін., які згідно теорії розвивального навчання досліджували проблему формування прийомів засвоєння знань і роботи мислення.

Педагогічні та методичні основи роботи над процесом узагальнення і систематизацією знань учнів розроблялися К.Д. Ушинським, В.О. Оніщуком, Л.Д. Ніколаєнком, В.М. Пономаренко, В.Н. Паламарчук, Б.Т. Пановим, О.М. Біляєвим, Л.В. Скуратівським, Л.М. Симоненковою, Г.Р. Передерій, В.М. Девдерою та іншими.

З огляду на вищезазначене можна дійти висновку, що результативність навчально-виховного процесу в основному залежить від змісту й організації навчання. Узагальнення і систематизація знань впливає на інтелектуальний рівень школярів, розвиток їхнього мислення і мовлення, уваги, пам'яті, допомагає виробляти свідомі й міцні знання та вміння користуватися ними на практиці.

У психології узагальнення і систематизація розглядаються як складові процесу мислення. Пізнання навколишнього світу починається з відчуттів, сприймань і породжує людське мислення. Воно супроводжує усі розумові процеси людини. Саме мислення забезпечує нам можливість виходу за межі чуттєвого, розширює межі та глибину нашого пізнання, відображає суттєві зв'язки і відношення між предметами. Що ж таке мислення? Мислення – це психічний процес пошуків та відкриттів нового, істинного, глибинного внаслідок аналізу та синтезу навколишньої дійсності [3].

У процесі мислення ми пізнаємо світ узагальнено та опосередковано. При цьому для нас важливе значення мають зв'язки між предметами та явищами. Мислення – інтелектуальна й практична діяльність, оскільки поєднує у собі пізнання і творче перетворення образів і уявлень, зафіксованих у пам'яті. Це завжди активна зміна діяльності внаслідок розумової праці. Мислення тісно пов'язане з чуттєвим пізнанням, яке є джерелом мислення, його основою. Через відчуття та сприймання мислення безпосередньо зв'язане з навколишнім світом і є його відображенням. Але в процесі мислення людина виходить за межі чуттєвого пізнання, розкриває такі явища, які не можна безпосередньо сприйняти [6].

Велику роль в оволодінні школярами різними розумовими операціями відіграють підсумкові уроки. Значною мірою вони впливають і на розвиток їхнього логічного мислення. Уроки цього типу мають не лише безпосередньо відтворювати та закріплювати відомості з мови, а й поглиблювати їх. Педагогічна психологія і дидактика виділяють дві форми узагальнення: емпіричне і теоретичне.

Емпіричне узагальнення здійснюється на основі практичної діяльності, досвіду і сприяє формуванню в учнів найпростіших понять. Теоретичному узагальненню передують певні розумові операції (аналіз, синтез та ін.), завдяки яким утворюється загально-понятійні знання. Знання мовних факторів і явищ будуть не глибокими, якщо їх розглядати ізольовано. Організувати у свідомості учнів наукові поняття в струнку систему знань і допомагає узагальнююче повторення.

Щоб навчити дітей узагальнено мислити, потрібно спланувати керування їхньою розумовою діяльністю, а саме: визначити систему знань, необхідних для того, щоб виконати певні завдання; передбачити ряд розумових операцій, завдяки яким учні узагальнюють окремі поняття, виділять серед розумових дій ті операції, яким слід приділити особливу увагу [4]. Підсумкові уроки передбачають повторення найважливіших відомостей, засвоєних учнями під час вивчення певних розділів чи всього курсу мови. Ефективність їх проведення залежить від того, наскільки вчитель ураховуватиме особливості пізнавальної діяльності школярів різного віку, що в свою чергу зумовлюватиме застосування певних методів і прийомів узагальнення і систематизації знань.

Розумова діяльність підлітків зазнає значних змін: розвивається абстрактне мислення, підвищення ефективності здійснення таких логічних операцій, як аналіз і синтез. Активізації розумової діяльності в процесі узагальнення навчального матеріалу сприяє використання найдоцільніших методів і прийомів, а саме: узагальнюючої бесіди, роботи з підручником, таблицями, схемами, моделями, різних видів розбору, написання творів, зокрема на лінгвістичну тему. Важливого значення на уроках повторення набувають вправи, тому що вони сприяють розвитку логічного мислення школярів.

Вправи на повторення лише тоді будуть ефективними, коли вони міститимуть у собі певний елемент новизни у формулюванні завдань, способах подачі дидактичного матеріалу. Крім того, важливо, щоб завдання до вправ

якомога більше спонукали учнів до самостійної роботи над мовним матеріалом. Продумуючи методичні прийоми активізації розумової діяльності школярів на підсумкових уроках, слід передбачати використання такого мовного матеріалу, який сприяв би глибшому висвітленню мовних явищ. З цією метою вивчені відомості з мови інколи варто повторювати в дещо іншій послідовності, приділяючи особливу увагу взаємозв'язкам між мовними явищами.

За роки навчання учню треба засвоїти величезну кількість інформації і, якби не здатність розуму до узагальнення, він не зміг би в цьому морі правильно орієнтуватися [5]. Дидактична сутність узагальнення і систематизації полягає у виділенні найбільш загальних ознак, характеристик, в формулюванні понять, законів, провідних ідей предмета, що вивчається. Виділяючи найбільш суттєве в явищах, що вивчаються, учні встановлюють загальні ознаки, роблять висновки, на основі яких вивчаються конкретні явища. Узагальнення передбачає вміння аналізувати явища, виділяти головне, абстрагувати, порівнювати. Тому в практиці навчання спочатку відпрацьовуються прийоми аналізу, вміння виділяти головне, порівнювати, оцінювати, визначати поняття.

Об'єктом узагальнення можуть бути властивості предметів, факти, події, явища, якості і ознаки, відношення, зв'язки, процеси. Необхідно пам'ятати, що узагальнювати можна лише такі явища, між якими є подібність, тобто те, що в логіці називається "поняття, що можна порівнювати". Об'єкти, що беруться до узагальнення, повинні бути добре відомі учням. Метою узагальнення є повноцінне засвоєння і застосування знань на другому і третьому – конструктивному і творчому рівнях. На першому, репродуктивному, рівні знань відтворюються тільки готові узагальнення.

Уміння узагальнювати матеріал формується з початкових класів: учні навчаються вмінню аналізувати, виділяти головне, класифікувати, порівнювати, робити нескладні висновки. Необхідність повторення впливає з того, що зазвичай не всі питання програми достатньою мірою засвоюються учнями в результаті пояснень вчителя і проведення практичних робіт, що в курсі будь-якого предмета, особливо такого, як мова, є теми, для засвоєння яких потрібна значна кількість повторень і вправ, тривале тренування. Дидактичне правило про повторення вимагає від учителя не запізнюватися з повторенням, не повторювати тоді, коли внаслідок процесу забування не залишилося будь-яких слідів здобутих знань.

У дидактиці встановлено, що засвоєння навчального матеріалу має концентрований характер, за якого знання переходять у короткотривалу (оперативну) пам'ять, де інформація зберігається протягом обмеженого інтервалу часу і лише частково переходить у довготривалу пам'ять. Отже, більшість засвоєного навчального матеріалу поступово забувається. Тому, щоб запобігти забуванню, необхідно перевести знання у довготривалу пам'ять, тобто здійснити запам'ятовування, що вимагає організації різних видів повторень.

У зв'язку з тим, що забування йде особливо інтенсивно в перші дні після заучування, повторювати пройдене необхідно своєчасно, починаючи з наступного уроку, і не від випадку до випадку, з великими інтервалами і на

будь-якому матеріалі, а систематично, з уроку в урок. Учений Біляєв О.М. зазначає, що технологія уроку повторення має свої особливості. Заняття повинні проводитись так, щоб повторення не було для учнів нудною, нецікавою роботою [1]. Активізація знань при повторенні досягається такими шляхами та способами:

1) програмовий матеріал повинен відтворюватись інакше, ніж він подавався вчителем на уроці вивчення нового, в новому методичному осмисленні;

2) попередні знання необхідно повторювати на ширшій основі, у нових зв'язках, на новому мовному матеріалі;

3) при повторенні необхідно, щоб самостійність учнів у виконанні вправ виявлялася повною мірою. Саме за цих умов повторення може стати цікавою і продуктивною для учнів працею, оскільки неминуче викличе їх активність, змусить мобілізувати свої знання для застосування на практиці. У системі вправ на повторення чільне місце відводимо самостійним творчим роботам учнів, ускладненим різними граматичними і стилістичними завданнями. Такими, зокрема, є вправи на заміну в тексті одних форм чи синтаксичних конструкцій іншими, твори за опорними словами, перекази з супровідними стилістичними завданнями тощо.

Дехто вважає, що уроки повторення проводити порівняно легко, оскільки при цьому учні мають справу з матеріалом, який вони вже вивчали, в основному знають, а тому не потрібно особливих зусиль з боку вчителя, щоб освіжити в їхній пам'яті раніше вивчене. Насправді ж уроки повторення потребують дуже серйозної і кропіткої підготовки. Щоб вони не дублювали уроків, на яких вивчався новий матеріал, і викликали в учнів інтерес і високу активність, під час підготовки до занять О.М. Біляєв пропонує дотримуватися наступних методичних вимог:

1) для повторення слід обрати не підряд усе вивчене, а найбільш істотне і важливе, що дійсно потребує повторення, додаткового тренажу;

2) повторення необхідно проводити на новому текстовому матеріалі, добираючи до цього нові вправи з більш складними завданнями;

3) повторення має проводитися на ширшій основі, ніж було вивчення і закріплення, у нових зв'язках. Кожен урок повторення повинен підносити рівень знань і мовленнєвих навичок учнів на вищій щабель [1].

Отже, розглянувши психолого-лінгвістичні та лінгводидактичні погляди вчених на уроки узагальнення і систематизації знань, можна дійти висновку, що учитель, плануючи уроки зазначеного типу, повинен враховувати особливості пізнавальної діяльності школярі різного віку, повторювати на уроці найбільш істотне і важливе, добирати вправи з більш складними завданнями, проводити повторення на ширшій основі, ніж на уроках вивчення нового матеріалу та його закріплення, а також, стимулювати самостійність учнів на уроках узагальнення і систематизації знань.

У практичній діяльності учителя-словесника досить часто спостерігаємо не володіння технологією проведення повторювально-узагальнювальних уроків. Зазвичай пропонується набір різних вправ, які проводяться у швидкому

темпі й без необхідних узагальнень. Відомо, що основним змістом діяльності вчителя й учнів на таких заняттях має бути робота над узагальненням і систематизацією знань. Тому психологи в організації уроків цього типу особливу увагу звертають на розвиток розумових здібностей учнів, які лежать в основі умінь: класифікувати мовні факт; абстрагувати і конкретизувати засвоєні поняття; систематизувати знання.

Для оптимізації процесу навчання необхідно використовувати також варіативний дидактичний матеріал, поступово ускладнюючи його; поглиблено навчати школярів свідомо використовувати прийоми аналізу мовних фактів і явищ, виробляючи загальні прийоми виучуваного матеріалу; узагальнювати і систематизувати матеріал на основі зіставлення мовних факторів і осмислення спільних і відмінних ознак; систематично (від вправи до вправи) підвищувати рівень самостійності учнів у навчальній роботі.

Зазначимо, що під час повторення теоретичного матеріалу, а також проведення диференційованих тренувальних вправ важливо створювати нові нетрадиційні навчально-мовні ситуації, що сприятимуть творчому застосуванню вивченого матеріалу. Важливе місце відводиться засвоєнню учнями логіки навчальної праці. Практика і спеціальні спостереження переконливо доводять, що вчителів на уроках зазначеного типу треба не супровідно (запитання – односкладні відповіді учнів), а цілеспрямовано повторювати теоретичний матеріал, забезпечувати глибоке проникнення в логічну структуру вивченого. За цих умов великого значення набувають такі види бесіди, як евристична (пошукова) та узагальнювальна.

Переходячи до другого етапу уроку – роботи над удосконаленням умінь і навичок, учителям слід подбати про надання усним і письмовим вправам комунікативної спрямованості. Завдання до них має формулюватись так, щоб учні навчились використовувати вивчені мовні явища для побудови усних і письмових висловлювань у певному стилі, враховуючи мовленнєву ситуацію. Метод спостереження над виражальними можливостями і стилістичною роллю вивчених мовних явищ дає можливість словесникові підготувати учнів до самостійної творчої роботи: написати листа, скласти діалог на певну тему, розповідь або монолог тощо [2].

Значний дидактичний ефект дають взаємоперевірка і самоперевірка робіт із обговоренням результатів. Це активізує навчальну діяльність школярів, розвиває увагу та орфографічні й пунктуаційну пильність. Вправи типу ускладненого переписування на уроках узагальнення й систематизації вивченого не доцільні, їх пропонувати лише окремим учням, що з різних причин не засвоїли тему. З відстаючими слід попрацювати тоді, коли клас зайнятий більш складними видами навчальної діяльності. Це може бути робота над поняттями за таблицею, удосконалення правописних навичок за допомогою орфографічного словника, складання схеми слів, словосполучень, речень, обґрунтування мовного явища за цією пам'яткою.

Формуванню вмінь узагальнювати і систематизувати мовний матеріал сприятиме реалізація інноваційних підходів до навчання мови. Серед методичних прийомів розвивального навчання є перевірені практикою

проблемні та творчі мовні і мовленнєві завдання, опорні конспекти, узагальнюючі схеми, таблиці, текст, як одиниця навчання, ситуативні ігри, вправи з використанням алгоритмів та елементів програмування, нових форм проведення уроків з мови (уроки-семінари, уроки-диспути, уроки-заліки, уроки-конференції тощо).

Нові форми проведення уроків є своєрідною модифікацією традиційних їх типів, і найбільша варіантність представлена повторювально-узагальнюючим уроком. Але потрібно пам'ятати, що в основу проведення мають бути покладені неординарний підхід, незвичайний ракурс, самостійний вибір, цікавий текст, ігрова ситуація.

На завершальному етапі навчання важливу роль має відігравати використання текстових завдань, які виконують різні функції – діагностичну, навчальну, розвивальну, рефлексивну та ін. Найважливішою ознакою їх є те, що вони можуть бути використані для самоконтролю [2].

Якщо тестові завдання виконуються систематично, учні вчать контролювати власну діяльність, адекватно оцінювати її, самостійно шукати, знаходити і пояснювати правильну відповідь. Усе це сприяє формуванню їхньої пізнавальної самостійності, а також творчих здібностей.

Тестові завдання можуть і повинні використовуватися з метою повторення, систематизації і поглиблення знань, подальшого формування практичних умінь і навичок, а також для становлення і розвитку умінь самоконтролю, самооцінки, пізнавальної і творчої самостійності. На сучасному етапі важливого значення набуває використання інформаційних технологій на електронних носіях, які підтримують мету інформатизації освіти: забезпечення допустимості знань, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей учнів на основі індивідуалізації навчання, інтенсифікації навчального процесу тощо. Все це переконує в необхідності розробки необхідних методів і засобів комп'ютерного навчання української мови, яку сприятиме піднесенню рівня зацікавленості учнів у процесі навчання мови, розвиватиме його інтерес до предмета, привчатиме ефективно використовувати нові технології під час навчання [7]. Формуванню мислительних операцій узагальнення та систематизації знань, умінь і навичок сприятиме використання вправ та завдань проблемно-ситуативного характеру, узагальнювальних схем і таблиць.

Таким чином, можна констатувати, що прийомам узагальнення та систематизації відводиться вагома роль у процесі навчання мови. Уміння узагальнювати мовні знання, уміння, навички свідчать про їх системність, що є важливим чинником у формуванні світогляду особистості, її творчого потенціалу.

В статье представлено теоретическое осмысление психологических, лингводидактических основ методики работы над обогащением речи и формирование навыков обогащения речи и систематизации знаний учащихся по украинскому языку.

Ключевые слова: мыслительные операции, речевое развитие, инновационные технологии, компьютерные технологии.

In the article it was considered theoretical conception of psychological, linguodidactic basic foundation of working procedure on speech improvement and forming generalization skills and systematization of trainees knowledge in Ukrainian language.

Key words: cogitative operations, speech development, innovative technologies, computer technologies.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О.М. Лінгводидактика рідної мови: Навч.-Метод. посібник. – К.: Генеза, 2005. – 180 с.
2. Богданець Н. Тести для виявлення рівня мовленнєвої компетенції учнів 9-11 класу.// Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2005. - № 910. – С. 52-57.
3. Гальперин П.Я. Психология мышления и учения о поэтапном формировании умственных действий. – М.: Наука, 1996. – С. 236-277.
4. Онищук В.О. Узагальнення й систематизація знань учнів. К., 1970. – 189 с.
5. Паламарчук В.Ф. Першооснови педагогічної інноватики, - Т. 1. – К.: Освіта України. 2006. – 420 с.
6. Скуратівський Л. Стратегії формування мислення учнів як чинника мовленнєвого розвитку. // Дивослово. – 2005. - № 6. – С. 2-6.
7. Шелехова Г. Використання комп'ютерних технологій на уроках української мови. // Українська мова і література в школі. – 2006. - № 8. – С. 4-8.